

НАРОДНИЙ ОДЯГ УКРАЇНЦІВ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ ТА МОЖЛИВОСТІ ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ У СУЧАСНІЙ ХУДОЖНІЙ САМОДІЯЛЬНОСТІ

Косаківський В. А., Шпак-Косаківська Н. М.

Одяг подолян - унікальне і неповторне явище в духовній і матеріальній культурі українців. Народний костюм нашого краю виник у процесі трудової діяльності людини і нерозривно пов'язаний із її життям та побутом. Зберігаючи ознаки епох, особливості подільського костюма являють собою важливе джерело вивчення етнічної історії українського народу, його соціально-класової структури, естетичних поглядів та уявлень.

Основні елементи традиційного одягу подолян - давньослов'янські, започатковані в культурному середовищі Київської Русі. Це передусім тунікоподібні жіночі і чоловічі сорочки, незшиті форми поясного жіночого одягу у вигляді прямокутного шматка тканини, вузькі полотняні чоловічі штани, верхній одяг типу гуньки і мантини, головні убори - дівочі вінки та жіночі намітки, а також домоткані пояси [1, с 260-261].

У XIX - на початку XX ст. на виготовлення одягу йшли, в основному, матеріали домашнього виготовлення. З 30-х рр. значного поширення набули матеріали фабричного виробництва. Основною сировиною були коноплі, льон, вовна, шкіра, зрідка стебла та кора рослин. Найбільш популярним способом отримання матеріалів на одяг стало ткацтво, поширене по всій території нашого краю. Подільські ткачі виготовляли не лише різні види тканин для одягу, а й ткали закінчені компоненти костюма - плахти, запаски, обгортки, пояси, намітки, хустки тощо. Виробляли також вовняну тканину, з якої збивали сукно. Переважну більшість тканин та інших тканих виробів готували для власних потреб і лише зрідка на продаж. З кінця XIX - початку XX ст. у південно-східних повітах Подільської губернії поширилося виготовлення тканин для одягу, рушників і скатерок з бавовняних фабричних ниток (називали таке полотно

«бамбакове»). Робили також полотна, в яких комбінували конопляні, лляні та бавовняні нитки. Наприклад, якщо основа конопляна, то піткання могло бути лляне чи бавовняне. А найтоншими були тканини для наміток. З тринадцятки або дванадцятки шили частини жіночих сорочок, які не прикривалися іншими видами одягу: рукави, верхню половину та низ підтички, який завжди видно з-під спідниці. В заможних родинах сорочки шили з тринадцятки або дванадцятки. Бідніші люди середню частину підтички шили з десятки. Найчастіше десятка ішла на чоловічий буденний одяг - штани та сорочки. З вовняних тканин виготовляли сукно для верхнього одягу. Ткали також тканину для зимових чоловічих штанів (холошнів та онуч). Верхній одяг, взуття та чоловічі головні убори виготовляли із хутра та шкіри. Кожухи шили з овечої шкіри та хутра. Зі смушку робили чоловічі шапки. Зі шкіри волів, коней, свиней та кіз шили черевики та чоботи. Взуття також плели із lika, соломи, рогози. Зрідка, в основному заможний люд, обирав для вбрання мануфактурні тканини місцевого та імпортного виробництва.

Натільний одяг. Найпоширенішим видом цього одягу є сорочка, виготовлена з білого домотканого або фабричного полотна. На Східному Поділлі відомо чотири типи їх крою - тунікоподібний, з уставкою, з суцільнокроєним рукавом, на кокетці (з гесткою).

Сорочки тунікоподібного крою, як найдавніші збереглися в чоловічому та жіночому буденному вбранні. Вони кроєні із одного перегнутого навпіл полотна, до якого по боках пришито рукави. В жіночих сорочках вирізано овальної форми горловину без пазушного розрізу. Під рукавами - клинці. Низ таких сорочок розширено клинцями. Станок їх додільний, без підтички; рукав вільний, завужений до низу, без манжетів. Чоловічі сорочки тунікоподібного крою пошито також з однієї перегнутої навпіл пілки. Горловина обшита комірцем, пазушний розріз часто розміщено збоку і прикрито вишитою манішкою. Коли не вистачало ширини пілки, станок сорочки розширювали одним або двома бочками. Інколи під рукавами були клинці. Святкові сорочки завжди з манжетами, у буденних їх немає.

Сорочки з уставкою та суцільнокроєним рукавом були найбільш поширеними в досліджуваний час, особливо у ХІХ на початку ХХ ст. Уставкові, на нашу думку, з'явилися раніше, хоча побутували і ті і ті досить широко. Стверджувати це можна,

аналізуючи розміщення вишивки на поликах у сорочках обох типів крою. В уставкових полик має поділ на дві частини: одна це вишивка на краю уставки, яка прилягає до рукава; інша - вишивка на верхній частині рукава, яка прилягає до уставки. Узор на рукаві часто ширший за узор на уставці. Дві смуги вишивки полика розділяє шов. У суцільнокроєних сорочках цього шва немає, але смуги орнаменту розділяє тонка біла смуга полотна.

Сорочки з уставками є лише у жіночому вбранні. Уставки -прямокутні шматки тканини, які вшивали між передньою і задньою пілками станка сорочки. Верхню частину уставки разом із пілками призбирували, обшивали, формуючи таким чином горловину. У місці з'єднання уставки з рукавом інколи робили невеличкі збори -«пухлики». Найчастіше станок уставкових сорочок шили в дві пілки, зрідка у дві з половиною. Весільні уставкові сорочки були додільними, інші часто мали пришивну підтичку за потреби станок і підтичку розширяли бочками, які мали прямокутну або трикутну (у підтичках) форму. У весільних сорочках з с Дяківці Літинського району бочки мали форму великих трикутних клинців, які вшивали між пілками по всій довжині сорочки, починаючи від під рукавної ластки. Для уставкових сорочок характерні як стоячий, так і відложний комірець. Пазушний розріз розміщено по центру станка, зрідка його прикривали манішкою. Шили сорочки в основному з тринадцятного полотна, підтички, часто були з дванадцяти. Ширина рукава була в одну пілку. Низ його призбирували і закінчували манжетом (чохлами).

Сорочки із суцільно кроєним рукавом поширені у ХХ ст., особливо у 20-50-х рр. Уставку викроювали разом із рукавом і пришивали до пілок. Нижня частина рукава призбирала, з манжетами різної форми. Станок у таких сорочках складався з двох пілок. Вони є додільні, а є з підтичкою. У шитих у 50-х рр. сорочках з фабричної тканини дещо змінено схем крою станка. В додільній сорочці з Хмільницького району низ розширено неширокою смугою тканини. Зрідка можемо побачити станки сорочок у три пілки, однак частіше їх шили у дві з половиною пілки. За потреби станок розширювали бочками, які йшли і по стану і по підтичці. Інколи низ її розширювали трикутними клинцями, які були і під рукавом. Зрідка їх кроїли разом з бочками. Вироби цього типу крою бувають також додільними.

Сорочки на кокетці (на Східному Поділлі кажуть «сорочка з гесткою»), з'явилися уже на початку ХХ ст. і найбільшого поширення

набули у південних районах. У часі найбільше їх носили в 30-х, 50-70-х рр. Гестка - широка прямокутна уставка на всю ширину плеча з вирізаною горловиною по центру. До лестки з обох боків пришивали пілки. Станок робили в дві або в дві з половиною пілки. Рукав був в одну пілку, інколи низ його завужували, але завжди такі сорочки були без манжетів. Серед них є сорочки з підтичкою та додільні. Під рукавом обов'язкові клинці. Пазушного розрізу немає.

Крім цього локальну своєрідність східноподільським сорочкам надає їх орнаментация, яку виконували різноманітними техніками вишивки. На початку ХХ ст. найбільш поширеною була низь. На Поділлі існувало кілька її різновидів. У вишивці сорочок також бачимо хрестик, колодочки, різні види гладі, зерновий вивід, солов'їні вічка, вирізування, різні види мережок та багато інших технік. Вишивка на жіночих сорочках розміщувалася на поликах, рукавах, манжетах, комірці, пазусі (погрудки, підпазушся), низу підтички. На чоловічих вишивали манішки, комір, манжети, зрідка низ сорочки.

У ХІХ - на початку ХХ ст. вишивки низью були чорного, червоного та чорно-червоного кольорів. У 20-х рр. ХХ ст. низь у вишивці сорочок стала зеленого, голубого, синього, фіолетового та жовтого кольорів. У кінці ХІХ - першій третині ХХ ст. в інших вишивальних техніках, особливо хрестиком, переважає чорно-червона гама. А 50-60-ті рр. ХХ ст. дали нам різнокольорову гаму у вишивках сорочок. Загалом колір у вишивці мав своє символічне значення. Так весільні (шлюбні) жіночі і чоловічі сорочки в селах Літинського, Калинівського, Томашпільського районів ще у 50-х рр. ХХ ст., за давньою традицією, вишивали білими нитками, з ниткою-сухозліткою по білому полотні такими техніками: гладь, вирізування, зерновий вивід, солов'їні вічка, рідше мережки [2, с 36-38]. Щодо вишивки чорним та червоними кольорами, то маємо легенду, записану у с Стіна Томашпільського району від відомої фольклористки З. З.Чорної. За нею, колись у Стіні поляки вирізали людей. Ця трагедія сталася на Великдень. Знищили всіх, хто був у церкві та біля неї. Кров текла до р. Русави. Залишились живими лише ті, хто встиг сховатися у лісі. На знак скорботи про цю подію стінянські дівчата і жінки свої сорочки вишивали переважно чорним кольором, який означав смуток. А між чорним - червона ниточка, що символізує життя [3, с 47-48].

Орнамент подільських сорочок геометричний і рослинний. Для геометричного було взято символи із живої природи. На вишивках початку ХХ ст. бачимо зооморфні та рослинні мотиви: «в'юни», «вужі», «раки», «ластівки», «голуби», «зозульки», «сови», «барани», «цуцики», «вівсик», «косиці», «перерва», «полуниці», «рожі», «горицвіт», «хміль», «сосонка», «чорнобривці» тощо [4, с 319-323]. Сорочки з рослинним орнаментом мають свої відповідні назви: «виноград», «дубове листя», «копитом» (квіти у формі копита) (с. Дружелюбівка Калинівського району), косиці (с. Хомутиці Калинівського району) та багато інших [5, с 75].

Про давність та символічність української вишивки на сорочках свідчить записана нами старовинна колядка, корені якої сягають, певно, язичницьких часів. Її записано від Охрімка Г. І. (1924 р. н.), уродженця м. Ладижина Тростянецького району. Перша частина колядки розповідає про «дерево тонке-високе» і сокола, який сидить на ньому, а друга частина про гречну панну Ганну, яка вишиває братові весільну сорочку.

Вникнувши у символічний зміст колядки, побачимо, що на чоловічих весільних сорочках вишивали давні магичні знаки: солярні - місяць і зоря; зооморфні - райські птахи та тури й олені. Згідно системи світобачення українців вищезазначені мотиви посідали значне філософське місце в духовній та матеріальній культурі народу. Вони часто вживані як фольклорні і мистецькі образи в українському народному мистецтві. Так «місяць» завжди був уособленням юнака, «зірка» - дівчини; птахи символізували - добробут, працьовитість посередництво між небом і землею; тури і олені - достаток, добру фізичну силу, яка здатна (рогами) протистояти злим силам [6, с 94-96].

Вишивали та шили сорочки переважно дівчата, починаючи з 10 років і аж до заміжжя. Жителька с Хатки Ложечко Н.Н., 1921 р. н., розповіла про виготовлення першої своєї сорочки: «Я ходила в сорочці вишитій всьо время, змалечку. В сорочці вишитій всьо время, бо я їдна. А вже як дівка то я сама (*собі вишивала*). Я вже ходила в 10 років, а в 12 то міні вже 50 сотих бурака дали. (*О це Ваша така сорочка? Це Ви самі для себе вишивали, а скільки це їй років?*). їй років, да років. Бачти яка коротка. Міні було років 10, ни більши [7, с 65].

В селянському побуті було узвичаєно, щоб кожна дівчина

готувала собі на посаг вишивані сорочки, рушники, полотно та ін. Заміжні жінки теж вишивали, але вже зрідка, за потреби у вільний від польових і домашніх робіт час. Основну роботу виконували з пізньої осені до весни - з листопада місяця по березень включно. Робили це ввечері, коли старші ляжуть спати, а також на вечорницях.

Поясний одяг. Його одягали безпосередньо на сорочку. Чоловічі штани - вбрання більш пізнє. Про це свідчать спогади старожилів, що хлопцям у XIX ст. одягали перші штани в 16-18 років. Вбрався в штани - парубок. Мав право одружуватися або йти до війська. Хлопці ходили в довгих полотняних сорочках нижче колін, підперезані поясом.

На території Вінниччини штани шили з конопляного полотна «десятки», яке в південно-східних районах називали «гребінним». На зимові штани йшла вовняна тканина домашнього виготовлення. В XIX ст. були поширені «штани з очкурнею», з початку XX ст. вже були штани «до паска».

В жіночому костюмі Східного Поділля XIX - початку XX ст. бачимо два основних типи поясного жіночого одягу: незшитий і зшитий. Виготовлений він переважно із домотканих вовняних, зрідка конопляних тканин різної якості. Тут є запаски, плахти, обгортки (горбатки).

Запаска - два шматки вовняної тканини прямокутної форми. Задній шмат більший за передній. В колекції Вінницького обласного краєзнавчого музею зберігається лише одна запаска - попередниця, виткана з вовняних ниток. Орнаментальні смуги на ній розміщено горизонтально. З часом запаски заступили фартухи, які одягали лише до спідниці. Плахт збереглося більше. Це два вузьких яскраво тканих вовняних полотнища, які частково зшиті (до половини) або зшиті повністю. Плахта огортала жіночий стан іззаду, а перед прикривали запаскою, але так, щоб із боків і знизу було видно білу вишиту підтичку сорочки. Як і запаску, плахту на поясі закріплювали поясом. У частково зшитій плахті піднімали боки - крила, які закріплювали поясом. Плахти і запаски були поширені в північно-східних районах краю.

Ще одним типом незшитого жіночого одягу є обгортки (горбатки), які на Вінниччині часто називають запасками. Обгортка - прямокутна вовняна тканина, яку обгортали навколо талії. На поясі закріплювали шнурком або поясом. У Бершадському, Тростянецькому,

Чечельницькому районах вони чорні з двома або трьома вузькими горизонтальними різнокольоровими смугами по краях. У Могилів-Подільському районі вони червоні з чорним оксамитом у низу, в Жмеринському - червоно-чорні, в Томашпільському - сіро-коричневі. За способом ношення розрізняють обгортки дівочі і жіночі. Заміжні жінки загортали обгортку зліва на право і піднімали правий край. Дівчата - навпаки, справа на ліво, піднімаючи лівий край і ховаючи його під пояс. Плахти і запаски вийшли ужитку ще на початку ХХ ст., обгортки ж були у побуті ще в 40-50-х рр. ХХ ст.

Найбільш поширеним поясним жіночим одягом є спідниці. Найчастіше носили рясні, зібрані в поясі та розширені знизу. Часто низ спідниці обшивали чорним оксамитом, різнокольоровими стрічками. Зі споду їм неодмінно підшивали лиштву. Дівчата носили спідниці яскравих кольорів, жінки та бабусі - стриманих та темних. Доповнював вбрання обов'язків фартух, на свята з вишивкою, буденні - без.

Нагрудний одяг. У Бершадському та деяких селах Чечельницького районів побутовали нагрудні фартухи, які закривали лише пазуху сорочки. Інших видів нагрудного одягу на Вінниччині майже не було. У районах прилеглих до Середнього Подніпров'я (Погребищенський, Козятинський, Оратівський та ін.) зрідка можна бачити корсетки, жилетки та безрукавки. Але вони не характерні для Поділля, а ці райони розташовані в перехідній зоні між історико-етнографічними регіонами, тому тут зустрічаються зразки народного одягу, які характерні для двох етнографічних зон [2, с 38-39].

Пояси - обов'язковий елемент як жіночого так і чоловічого народних костюмів. Переважна їх більшість виготовлялася із вовняних ниток. Вони бувають тканими та плетеними. Кольори - червоний, зелений, або комбінація кількох кольорів. Побутовали пояси як домашнього так і фабричного виробництва. Пояси використовували для закріплення поясного одягу на талії та пояси для кожухів і свит.

Верхній одяг на Східному Поділлі складався з кожуха та кількох різновидів свит. Кожухи були буденними і святковими. Виготовляли їх з овечого хутра. Буденні шили до талії і були вони рудого або білого кольорів. Святкові, переважно весільні -тулуб'ясті, білого кольору та прикрашені вишивкою або аплікацією. Рідкісний зразок весільного кожуха з аплікацією походить із смт Чечельник і є окрасою етнографічної колекції Вінницького обласного краєзнавчого

музею.

Свити виготовляли із сукна, яке збивали (валяли) з вовняної тканини. Колір свит - коричневий і чорний. Святкові були білого кольору. В залежності від типу крою свити мали свої локальні назви - гунька, чемерка, чугаїна, бурка, мантина. Святкові прикрашені вишивкою та аплікаціями зі шкіри або оксамиту [2, с 38].

Взуття - важлива складова народного костюма. В першу чергу це чоботи. Особливою красою виділялись чоботи дівчат і молодиць. Вони були різнокольоровими. їх прикрашали декоративним швом, металевими прикрасами, корки високі з мідними або бронзовими підковами. Крім того в побуті були черевики різних кольорів, з високими або низькими халявками та туфлі. Бідніше населення як взуття використовувало постолы, личаки, дерев'яники та солом'яники. Усі види взуття взувались разом з онучами.

Головні убори - поділялись за статтю і за віком. Дівочі -стрічки, кісники, квіти, вінки. Найважливішим був барвінковий вінок. Його використовували у весільній обрядовості. Він був останнім, головним і найважливішим головним убором, що виступав символом дівочості. Жіночі головні убори - очіпок (чіпець, каптур), намітка (серпанок, нафрама), хустка. Дівчата свої головні убори одягали так, щоб видно було косу, а жінки навпаки - вже не мали права «світити волоссям», після заміжжя. Хлопці носили шапки із сивого смушку, а чоловіки із чорного. Розрізняли способи носіння шапок. Влітку і чоловіки і хлопці носили солом'яні капелюхи, які виготовлялись власними руками.

Прикраси доповнюють етнографічні образи наших краян. Найбільше любили наші дівчата і жінки червоне коралове намисто («добре намисто», «коралі»). Поширеним у південних районах краю було перламутрове намисто - «баламути». В моді було також намисто з бісеру - силянки, згарди і гердани. Зі скла побутувало намисто -пацьорки.

Загалом увесь комплекс народного костюма мав важливе значення і виконував різні функції. Серед них найважливішими була етнічна та оберегова (магічна) [8, с 485-497].

За досліджуваний період традиційний народний одяг українців Східного Поділля мав у своєму розвитку складні і неоднозначні періоди. Скажімо, з початку ХХ ст. у зв'язку з різними соціально-економічними та соціально-політичними причинами у

комплексі народного одягу відбулися складні переміни. На зміну домотканим тканинам приходять фабричні, що зумовило зникнення цілої низки елементів народного одягу. Наприклад, зникають запаски, плаhti, обгортки. Хоча останні зрідка ще носили і в середині ХХ ст. їх місце займає спідниця з фабричної тканини. Не маючи можливості конкурувати з промисловими товарами, з 20-х рр. припиняється виготовлення сукна, а відтак, відповідно, зникають гуньки, чугаїни, мантини. З фабричних тканин виготовляють - польки, кацавейки, бурнуси тощо. Традиційна сорочка продовжує побутувати, хоча зміни зачепили і її [2, с 39].

На початку ХХІ ст. значно зріс інтерес до українського народного костюма. Його ширше почали застосовувати у різних сферах життя. Вагоме місце займають народні строї і у сценічній діяльності подолян. Найбільш повно етнографічні костюми використовуються фольклорно-етнографічними колективами та окремими виконавцями. Більшість професійних колективів використовують сценічні костюми, які лише умовно можна назвати «народними» або «українськими». Традиційний народний костюм виготовлявся індивідуально кожною конкретною дівчиною чи жінкою для себе, для членів родини і цим підкреслював їх особистість. Сценічні ж костюми нині стилізовані і пристосовані до виконання номерів художньої самодіяльності на сцені. Тому варто було б більш скрупульозно вивчити особливості українського народно костюма та повніше використовувати його сьогодні як у діяльності художніх колективів так і у щоденному побуті подолян.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ніколаєва Т.О. історичні передумови формування традиційного одягу Поділля / Т.О. Ніколаєва // Поділля : історико-етнографічне дослідження. - К. : Видавництво НКЦ «Доля». С. 260-276.
2. Косаківський В.А. Одяг подолян ХІХ-ХХ століть / В.А. Косаківський // Народне мистецтво. - 2002. - №3-4. - С. 36-39.
3. Косаківський В.А. Ремесла, промисли та народні майстри / В.А. Косаківський // Одвічна Русава: етнографія та фольклор с Стіна на Поділлі : монографія / Наук. ред. В.А. Косаківський. -Вінниця, 2003. - С 39-62.
4. Прусевич А. Народное вышивание / А. Прусевич //

Кустарные промыслы Подольской губернии. - К, 1916. - С. 307-336.

5. Косаківський В.А. Ткацтво та вишивка в с. Курава наприкінці ХІХ - першій половині ХХ ст. / В.А. Косаківський, Т.І. Вовчук // Музей і Поділля : Тези доп. наук, конф., присвяч. 100-річчю від заснування Кам'янець-Подільського держ. іст. музею-заповідника. - Кам'янець-Поділ., 1990. - С 74-76.

6. Косаківський В.А. Подільська колядка / В.А. Косаківський // Тези доп. XV Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. - Вінниця, 1996. - С. 94-96.

7. Косаківський В.А. Народний одяг в с. Северинівка, Голубівка та Хатки Жмеринського району на Вінниччині / В.А. Косаківський, Н.М. Шпак // Народна культура Поділля у національному вихованні дітей та молоді: проблеми та перспективи : матеріали наук.-практ. круглого столу, 17 жовт. 2013 р., м. Вінниця / ред. кол.: О.А Коляструк (відп. ред.), Н.В. Жмуд (відп. секретар), Т.Р. Кароєва; Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. - С 58-73.

8. Шпак Н.М. Сучасний погляд на український народний костюм / Н.М. Шпак // Науковий вісник «Межибіж»: матеріали Четвертої наук.-краєзн. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» / Під ред. О.Г. Погорільця, Л.В. Баженова, А.М. Трембіцького та ін. - Меджибіж-Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2011. - Ч. 1. - С 485-497.